

Смерічевський Е. Ф.

КУЛЬТУРА В СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ: СОЦІАЛЬНІ ДЕТЕРМІНАНТИ І ФУНКЦІЇ

У статті розглядається місце та роль культурної проблематики в психологічній науці, досліджуються її соціальні функції та детермінанти.

Ключові слова: культура, етноси, нації, соціальні детермінанти культури.

В статье рассматривается место и роль культурной проблематики в психологической науке, исследуются ее социальные функции и детерминанты.

Ключевые слова: культура, этносы, нации, социальные детерминанты культуры.

This article researchers place and role of the cultural problematic in the psychological science, its social functions and determinants researchers.

Keywords: culture, ethnoses, nations, social determinants of culture.

Однією з актуальних проблем сучасної психології є питання аналізу зв'язку між культурою як феноменом та психічними процесами, станами людини, її свідомістю, мисленням та ін. У зв'язку з цим мета нашого дослідження – розкрити дефініцію, обсяг та зміст поняття “культура”. Завдання роботи – викласти наукову психологічну літературу, в якій доводиться багатофункціональний зв'язок культури з психологічним розвитком людини і суспільства.

В статті використовані як вітчизняні, так і іноземні джерела з цієї проблематики, зокрема, цю проблему вивчали Т. Е. Рагозіна, Т. Г. Стефаненко, М. Херсковіц, Я. Щепанський, Г. Тріандіс, К. Леві-Строс, Ф. Боас, С. А. Токарев, Р. Бенедикт, Лур'є, Ф. Ніцше, М. Коул, Л. Леві-Брюль, Г. Г. Шпет, В. Б. Йорданський та ін.

Якщо окинути єдиним поглядом шлях, пройдений словом “культура”, зазначається в сучасній літературі, то він постане перед нами як процес екстенсивного розвитку терміна за рахунок набуття ним

все більшого числа різних відтінків. Так, у своєму історично першому значенні (III ст. до н. е.) латинське слово “культура” означало обробку, догляд, обробіток, міцно пов’язуючи культуру з матеріальною, практичною діяльністю людей – зі сферою землеробства. Але вже в I столітті до н. е. Цицерон розуміє під культурою “обробіток душі” (*cultura animi*), моральне виховання, культивування розумових здібностей. Тим самим, друге значення, що закріпилося за словом “культура” в результаті його перенесення з однієї сфери (матеріальної) в іншу (духовну), на багато століть вперед зв’язало культуру з діяльністю духовною, моральною, розумовою [5, с. 20].

У зв’язку з цим, пише Т. Е. Рагозіна, не можна не відзначити досить цікавий факт: уже в античності складаються два крайніх смислових полюси, два значення терміна “культура”, з самого початку ніби окреслюючи межі та можливий діапазон його майбутніх значень, якими належить збагатитися терміну “культура” і які будуть мати, по суті справи, проміжний, між цими крайніми значеннями, характер. Надзвичайно важливим і вартим уваги тут є також те, що зміст терміна “культура”, перебуваючи ще в зародковій фазі свого становлення, вже володіє понятійним потенціалом, бо імпліцитно містить у собі (хай і в нерозвиненому вигляді) загальну експозицію поняття “культура” [5, с. 20-21].

Надалі поняття “культура” починає активно розроблятися у філософській літературі, починаючи з другої половини XVII століття. Одна з найважливіших тем, які хвилювали європейську громадську думку епохи Просвітництва, була представлена проблемою пізнання “природи” людини і її “сутності”. Суть життєво насущних теоретичних пошуків зводилася до з’ясування того, як має бути влаштоване суспільство, щоб воно максимально відповідало “природі” людини. Роздуми на ці теми якраз і стають тим благодатним ґрунтом, на якому народжується поняття культури: вирішуючи практично значуще для себе завдання вироблення ідеалів суспільного розвитку, філософи виявилися буквально змушені у зв’язку з цим зайнятися пошуками сутності історії, завдяки чому в оборот наукової думки вводиться проблематика специфіки буття людини в історії, що і стало відповідним пунктом формування філософського поняття культури. З цього моменту уся подальша доля поняття культури виявляється міцно пов’язана з вирішенням цього центрального для всього Нового часу питання [5, с. 21-22].

Народження філософського поняття культури якраз і стало результатом усвідомлення якісної відмінності історичного буття людей

як світу, створеного людиною, від природи як світу, у своєму існуванні незалежної від людини і його діяльності. Широко поширений до цього часу в суспільній свідомості латинський термін *cultura* виявився найбільш підходящим засобом для вираження філософської ідеї культури саме тому, що в латинській мові слово *cultura* (обробіток, обробка ґрунту) за своєю суттю спочатку було протилежне слову *natura* – природа [5, с. 22].

Крім того, становлення поняття культури відбувалося не тільки по лінії осмислення антитези “культура – натура”, а й по лінії “культура – цивілізація”. Мислителі XVII-XIX століть, зайняті пошуками сутності історії та її періодизації, змушені були в зв'язку з цим використовувати як синонім поняття культури також поняття цивілізації [лат. *civilis* цивільний, громадський], позначаючи ним вищу стадію розвитку суспільства. Використання терміна культура в значенні цивілізації було важливим кроком на шляху вироблення універсального поняття культури: завдяки ототожненню культури з рівнем суспільного розвитку її характеристики вперше стали поширюватися на суспільство в цілому [5, с. 20].

Пройшовши шлях свого історико-філософського розвитку, на сьогодні культура – це механізм психічної саморегуляції, який змінює в людині перш за все світогляд – систему цінностей, систему поглядів, систему норм соціальної поведінки і принципів буття в соціумі, систему мотивацій вчинків.

Науковцями доведено, що рівень психологічної культури залежить від рівня розвитку людини і суспільства. Історично в рівень розвитку завжди входило вміння управляти психікою і розвивати її. Ця частина духовної культури називається психологічною культурою. У психології психологічна культура – це сукупність наявних в індивіда, групи або етносу уявлень про психіку, використовувані форми регулювання та розвитку психіки [1, 113].

Носіями, володарями психокультури можуть бути різні суб'єкти: особистість, група (вікова, професійна та ін.), етнос, соціум. Відповідно, психологічна культура особистості – це характерні для певної людини закономірності психіки, форми її регулювання та розвитку [1, 114]. При тому поняття психологічної культури знаходиться в одному ряду з такими поняттями, як культура праці, культура побуту, культура поведінки, культура спілкування, фізична культура, культура виховання, культура лікування.

У зв'язку з цим виділяють структуру психологічної культури: психологічна культура почуттів та емоцій; психологічна культура

пізнання та інтелекту; психологічна культура волі і саморегуляції; психологічна культура свідомості та самосвідомості; психологічна культура самовдосконалення і саморозвитку особистості.

Американський культурантрополог М. Херсковіц (1895-1963) стверджував, що “культура – це частина людського оточення, створена самими людьми” [6, с. 18].

Як довели науковці, психологічна культура особистості формується в умовах значного впливу психологічної культури як етносу в цілому, так і різних психологічних субкультур, що увійшли до її складу.

Спеціалісти в цій галузі психології стверджують, що нормативні канони психологічної культури особистості не можна вивчати без співвіднесення з конкретною соціальною групою, яка відрізняється, перш за все, способом життя, ціннісними орієнтаціями, правилами і стереотипами поведінки.

Так, М. Аргайл пише про те, що “ці характеристики соціальної групи обумовлюють норми регулювання та розвитку психіки. Соціокультурні традиції суспільства, характерний спосіб (стиль) життя, рівень розвитку соціуму, психологічна культура особистості – усі ці явища тісно взаємопов’язані і взаємообумовлені. Їх ізольований розвиток або спрямована модифікація без урахування взаємозв’язків неможливі” [2, с. 120].

Етнопсихологи теж вивчають елементи духовної культури. Тому “пересаджування” психологічної культури з однієї спільності в іншу, пишуть вони, в усякому разі без відповідної модифікації та адаптації приречене на неуспіх. А. Г. Асмолов пише: “Приміром поширене в цей час у деяких соціальних групах європейських країн освоєння буддистської культури саморегуляції навряд чи буде успішним і глибоким без одночасного цілісного прийняття властивих буддизму принципів саморозвитку та самовдосконалення особистості, оскільки ці принципи вступають у конфлікт з формує компонентом психологічної культури європейських етносів, що на рівні окремої особистості призводить до напруження як внутрішнього, так і в міжособистісних стосунках” [3, с. 271-272]. Так, фахівці в галузі психологічної антропології цікавляться в першу чергу способами соціалізації дітей у різних народів. Роблячи вплив на соціальну поведінку, культуру визначає лише поведінка, яку А. Г. Асмолов називає соціотипічною поведінкою особистості. Це та поведінка, яка, висловлюючи типові програми цієї культури і регулюючи поведінку в стандартних для цієї спільності ситуаціях, звільняє індивіда від прийняття індивідуальних рішень. Оскільки “соціотипічну поведінку придігнано до певного способу

життя, вона дає збій тоді, коли людина стикається з нестандартною ситуацією, зокрема потрапляє в іншу культуру” [3, с. 102].

А. Г. Осипов вважав, що всі регулятори соціотипічної поведінки можна об’єднати поняттям “традиція”. Використовуючи його, ми виходимо з того, що в останні десятиліття в світовій науці все виразніше простежується тенденція розуміти під традицією більш широке, ніж раніше, коло явищ і процесів. Так, на сьогодні трактування змісту традиції розширилось за рахунок включення в неї стійких для культури (стереотипних) форм поведінки, тобто звичаїв, тоді як раніше існувала тенденція зарахувати категорії “традиція” і “звичай” до різних сфер життя: традицію – до духовної сфери життя суспільства, а звичай – до сфери спостережуваної поведінки. Відповідно в етнопсихології традиції вивчаються, передаються з покоління в покоління особливості ставлення людини до світу – цінності, інтереси, “переконавання, моральні норми, які є базою для його рішень і дій. А як звичай – стійкі форми або стереотипи поведінки [7].

Соціальні психологи, які проводять порівняльно-культурні дослідження, охоплюють більш широке коло явищ, їх хвилює, як елементи культури відбиваються у свідомості людей, “існують в їх головах” [1, с. 18]. У другій половині ХХ століття ні в кого не викликає сумніву, що основним чинником, що лежить в основі міжетнічних відмінностей психіки, є культура, навіть якщо враховувати багатозначність цього поняття. Але культура не тільки багатоаспектна, але й багатофункціональна. Серед безлічі виконуваних нею функцій однієї з найважливіших” є регулятивна функція, яка так чи інакше визначає поведінку людей. Не випадково зроблено застереження про різну міру регуляції поведінки культурою: існують значні міжкультурні і міжособистісні розходження щодо індивідуалізації поведінки, співвідношення його реактивних і активних компонентів. Крім того, як цілком справедливо зазначає Ю. М. Лотман, “для суспільства існують зовсім не всі вчинки індивіда, а лише ті, яким у цій системі культури приписується деяке суспільне значення” [4, с. 297]. Американський психолог Г. Тріандіс, в цілому погоджуючись з визначенням культури Херсковіца, як предмет етнопсихології навіть виділяє суб’єктивну культуру. Суб’єктивною культурою він називає характерні для кожної культури засоби, за допомогою яких її члени пізнають створену людьми частину людського оточення: те, як вони категоризують соціальні об’єкти, які зв’язки між категоріями виділяють, а також норми, ролі і цінності, які вони визнають своїми. Видається правомірним також погляд О. А. Осипова, згідно з яким між трьома поняттями

існує “певна співвіднесеність по вертикалі: поняття “культура” є як більш загальним щодо традиції, а традиція, своєю чергою, більш загальною щодо звичаю” [7]. “Традиція кожної культури має цілісний характер і являє собою складну систему взаємопов’язаних між собою” елементів – звичаїв, цінностей, норм, ідеалів, переконань, які є регуляторами поведінки людини. Доступніше за все для етнологічного та етнопсихологічного вивчення вироблені культурою моделі доведення – звичаї, безпосередньо проявляються в поведінці її окремих членів. І навіть не всі звичаї, а ті з них, які лише зовні “оформляють” загальнолюдські інваріантні моделі поведінки [7].

Фахівці-психологи впевнені, що дотримуючись певних звичаїв, можна їсти за столом або сидячи на долу, використовувати численні столові прилади або тільки власні руки, домагатися безшумного пережовування їжі або плямкати, як це робили гості в китайських будинках, щоб показати, що їжа смачна. Можна навіть на якийсь час, наприклад під час посту, утримуватися від їжі або її деяких видів. Але альтернативного способу поведінки – не їсти взагалі – не існує.

Утім, піст як утримання від їжі належить вже до іншого типу звичаїв, у яких стереотипізації піддаються не тільки зовнішні аспекти поведінки, а, за словами А. К. Байбурина, “стереотипізується як план вираження, так і план змісту”, і особливості культури виявляються в глибинній структурі стереотипу поведінки. Такий звичай є багатокомпонентним явищем і, безпосередньо регулюючи поведінку членів спільності як стереотип, нерозривно пов’язаний з іншими елементами традиції [7].

Вчені дослідили, що в російському селі істотну роль відігравали “помочи”: який складається з багатьох різнорідних елементів – господарсько-трудового, побутового, фольклорного, ритуального характеру – “звичай, у центрі якого – спільна неоплачувана праця селян для акордного завершення якого термінового етапу робіт в окремого господаря”. У XIX столітті “помочи” були поширені по всій Росії і застосовувалися для багатьох видів робіт: жнив (дожинки), косовиці, будівництва нових хат, перевезення лісу, заготівлі квашеної капусти (капустки) і т. ін. Всі види допомогти склалися з повсюдно повторюваних, хоча і з деякими варіаціями, елементів: а) запрошення господарем помічників, б) збору учасників, в) трудової діяльності, яка зазвичай супроводжувалася піснями, жартами, іграми, тобто не відокремлювалася чітко від святкової частини і, як правило, завершувалася традиційним ритуалом, г) пригощення учасників, д) гуляння.

Хоча “помочи” “представляли собою цілком закінчений і цілісний звичай, що виділяється у самосвідомості етносу в самостійне явище”, у них відбивалися й інші елементи традиції: колективістські цінності російської культури, перш за все, цінність самої громади – “світу” “як основи і передумови існування людини; моральні норми, що існували в російській громаді: а) норма милосердя – “абсолютно безоплатні (тобто без неодмінного частування) “помочи” громади окремому члену її при особливо несприятливих для нього обставин (пожежа, хвороба, вдівство, сирітство, падіж коня) були за селянськими етичними нормами обов’язковими”, б) норма рівності, що виявляється в почергових помочах, “які виробляються послідовно у всіх учасників” [7].

Саме дослідження таких елементів традиції, як цінності і норми, набуло широкого поширення в сучасній етнопсихології. Але при розгляді традиції як структури взаємопов’язаних елементів першорядна увага останнім часом приділяється особливостям тієї або іншої культури, які “пронизують” всі її елементи і проявляються в поведінці її членів. Такий підхід характерний для численних спроб знайти одну або кілька стрижневих особливостей або “вимірів” культури [7].

Психологів перш за все цікавить соціально-психологічна причина різноманітності культур. Французький етнолог К. Леві-Строс називає цей фактор бажанням відрізнятися від своїх сусідів, розвиваючи оригінальний стиль життя.

Л. І. Анциферова стверджує, що психологічна культура має такі компоненти:

1. Презентативний компонент утворює комплекс уявлень про природу психіки, її можливості, закономірності функціонування; стереотипи сприйняття, розуміння, інтерпретації психічних феноменів, у тому числі індивідуальних особливостей психіки. Він включає в себе також уявлення про вплив на особистість соціуму, групи, сім’ї, уявлення про психічне здоров’я, психічних розладах і захворюваннях [1, 210-212]. Наприклад: поведінка індивідів, звичаї та обряди, інтеграція в культуру.

Л. І. Анциферова виділяє також складові презентативного компоненту:

– подання про психіку взагалі, про її Універсал, природу, про статеві та вікові відмінності психіки;

– представлення про групові особливості психіки: етнічні, професійні, властиві референтній групі і т. ін.;

– уявлення про власну психічну індивідуальність. Джерелами наповнення презентативного компонента є: власний досвід, буденні

знання, отримані із спілкування, наукові знання, засвоєні організовано і неорганізовано. У нього входять також міфологічні уявлення про психічні явища, індивідуальні особливості психіки, ілюзії, забобони.

2. Регулятивний компонент включає в себе способи контролю над психічними станами, процесами, функціями, способи психічної регуляції поведінки, діяльності, пізнання, спілкування, прийоми відновлення рівня функціонування психічних процесів, методи корекції особистості, окремих психічних якостей, профілактики та усунення психічних розладів, лікування психічних захворювань, методи збереження психічного здоров'я.

Регулятивний компонент психологічної культури особистості в роботах Л. І. Анциферової представлений еталонами та нормами, яким надається статус обов'язкових. Відхилення від норм контролюється з різним ступенем жорсткості. Це в першу чергу відноситься до еталонів психологічної саморегуляції. У суб'єкта, що належить до тієї чи іншої спільності людей, складаються власні еталони психологічної культури, культуральні установки.

Вони формуються під впливом еталонів, прийнятих у цій спільності, але містять індивідуальні модифікації, що виникають під впливом мікросоціуму та особистого досвіду, особистісних та індивідуальних особливостей.

3. Формуючий компонент утворюють цілі, принципи і методи розвитку психіки, традиції її розвитку та вдосконалення. У формуючому компоненті найважливіше значення мають ціннісні орієнтації на вдосконалення психіки, вибір кращої моделі будови і функціонування психіки.

Ціннісні орієнтації, оцінки, очікування, моделі можуть бути усвідомлені й не усвідомлені. Вони історично й етнічно обумовлені. Кожен етнос має свої домінанти в цьому компоненті психологічної культури, наприклад: європейські етноси – інтелектуальний розвиток, Індія, Китай, Японія – вдосконалення саморегуляції, арабський Схід – комунікативна компетентність, мистецтво спілкування, Давня Греція – гармонізація психіки в цілому [1, с. 19-20].

Як вже зазначалося, саме на ранніх етапах розвитку людства поведінка індивідів жорстко регулювалося за допомогою звичаїв і обрядів, у результаті чого досягався високий ступінь їх інтеграції в культуру. Але й сучасні культури “суперорганічні”: їхні члени приходять і йдуть, а вони залишаються більш-менш стабільними.

Необхідно зазначити, що існують різні точки зору на зв'язок між культурою і етносом. Багато дослідників вважають, що кордони куль-

тури та етносу не ідентичні. З одного боку, однакові елементи культури можна виявити в різних народів. З іншого боку, кожен етнос може включати дуже несхожі елементи культури – українці живуть у Луганській і Львівській областях, але наскільки різні їхні оселі, костюми, пісні і танці. На це можна відповісти, що культура – не набір, а система певним чином взаємопов’язаних елементів. Ми не можемо знайти двох різних етносів з абсолютно однаковими культурами [7].

Т. Г. Стефаненко пише, що необхідно також мати на увазі, що в системі понять, прийнятої в етнології, під культурою часто розуміється вся та спільність, яка становить цей етнос. При такому розумінні культура охоплює всі прояви соціальної життєдіяльності без поділу на сфери господарства, політики, соціальних відносин і культури у вузькому сенсі слова. Іншими словами, термін “культура” має на увазі суспільство в цілому і навіть расу в цілому [6, с. 19-20]. Відтепер культуру вже неможливо було пов’язувати тільки з індивідуальними здібностями людини, так само як і ототожнювати з якоюсь особливою сферою життя суспільства.

Т. Г. Стефаненко також вказує на те, що біля витоків етнопсихології в США стоїть Ф. Боас, який приніс на американський континент ідеї В. Вундта. У Колумбійському університеті у Боаса вчилися багато відомих американських етнологів, але в працях його учнів від ідей Вундта дуже скоро залишилося тільки прагнення виявити зв’язок між внутрішнім світом людини і культурою. Однак у своїх дослідженнях вони не відмовилися від використання психологічних концепцій, звернувши особливу увагу на класичний психоаналіз З. Фрейда, а згодом і на ідеї К. Юнга, Е. Фромма, К. Хорні, А. Маслоу. У результаті зародилася теорія “Культура і особистість”, що зайняла простір між культурною антропологією і психологією [6, с. 32].

Початок розробки теорії “Культура і особистість” належить Р. Бенедикт (1887-1948), у якій вона висунула ідею про фундаментальні відмінності між культурами.

У своїх ранніх роботах Р. Бенедикт практично ототожнює культуру і особистість, стверджуючи, що культура – це особистість суспільства.

Прихильники “абсолютизму навпаки” розглядають культури як рівні й однакові. А цей напрямок має в етнопсихології назву – універсалізму.

Прихильники універсалізму дотримуються концепції єдності психіки для людських істот всюди на Землі, враховуючи історико-культурну специфіку питання, яке ставлять перед собою дослідники – це

взаємообумовленість культури і психіки людини, щоб наблизитися до розуміння поведінки людини в будь-якій культурі.

Концепцію Л. Леві-Брюля (1857-1939) зазвичай називають гіпотезою про якісні відмінності між первісним і сучасним мисленням [7].

Таким чином, знайомство з цією проблемою в її історико-психологічному форматі дозволяє нам зробити декілька висновків: по-перше, культура – це іманентний механізм розвитку соціальної форми живої матерії; по-друге, культура формує соціум і людину і, своєю чергою, формується ними; по-третє, актуальність розглянутої проблематики не викликає сумніву і потребує свого подальшого дослідження

Література:

1. Анциферова Л. И. О динамическом подходе к изучению личности // Психологический журнал. – 1981. – Т. 2. – № 2.
2. Аргайл М. Психология счастья: Пер. С англ. – М., 1990.
3. Асмолов А. Г. Психология личности. – М. : Изд-во Моск. ун-та, 1990. – С. 258-272.
4. Лотман Ю. М. Беседы о русской культуре: быт и традиции русского дворянства (XVIII-XIX века). – СПб. : Искусство, 1992.
5. Рагозина Т. Э. Культура: исторические судьбы и понятия // Філософія культури: Мова. Раціональність. Освіта. Матеріали Другої Всеукраїнської науково-практичної конференції 20 квітня 2012 року / Під наук. Редакцією к. філос. н. Давидова П. Г. – Донецьк: ДонІЗТ, 2012. – С. 20-23.
6. Стефаненко Т. Г. Этнопсихология. – М. : Институт психологии РАН, “Академический проект”, 1999. – 320 с.
7. <http://www.allbest.ru>.